

**ДНПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

ВІЛЬХОВА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 332.21:332.34

**ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ В
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник:
Мельник Леонід Юхимович,
доктор економічних наук, професор

Дніпро – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТА ВІДТВОРЕННЯ ЇХ РОДЮЧОСТІ	11
1.1. Економічний зміст інтенсифікації та її особливості в сільськогосподарському виробництві.....	11
1.2. Основні форми землеволодіння та землекористування в контексті їх впливу на інтенсивне й раціональне використання земельних угідь агровиробниками.....	26
1.3. Критерії та показники оцінки інтенсивного і раціонального землекористування.....	51
Висновки до розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2. СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ	67
2.1. Ефективність аграрного виробництва за розмірами землекористування.....	67
2.2. Проблеми та тенденції забезпечення екологічного землекористування в сільському господарстві.....	91
2.3. Витратно-галузеве обґрунтування підвищення ефективності землекористування сільськогосподарських виробників.....	105
Висновки до розділу 2.....	114
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВЛОСКОНАЛЕННЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ	118
3.1. Кластерна модель обґрунтування інтенсифікації землекористування в сільськогосподарських підприємствах.....	118
3.2. Моделювання ефективного землекористування під посівами кормових культур.....	130
3.3. Оцінка ефективності землекористування для беззбиткового та розширеного виробництва овочевих культур.....	141
3.4. Концептуальне забезпечення стійкого землекористування сільськогосподарських підприємств	150
Висновки до розділу 3.....	166
ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	174
ДОДАТКИ	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Стрімка капіталізація сільськогосподарського виробництва, його концентрація та корпоратизація повинні супроводжуватися раціональним використанням наявних ресурсів, особливо земельних. Адже саме земельні ресурси, унікальні українські чорноземи та природна родючість ґрунтів формують основні конкурентні переваги вітчизняних сільськогосподарських підприємств на європейському та світовому аграрних ринках. Проте переважання маркетингових підходів в управлінні розвитком сільськогосподарських підприємств, кон'юнктурних чинників без урахування вимог екологічної безпеки призвели до суттєвого зростання частки високорентабельних, але надзвичайно енерго- та ресурсоемних технічних культур і зменшення площ під культурами кормової групи, зокрема, багаторічними травами, які є основою ґрунтозахисних сівозмін.

Дослідженню теорії, методології та розробці заходів щодо забезпечення вирішення проблеми вибору форм та розмірів ефективного землекористування, визначення екологічних засад ведення сільського господарства, інтенсифікації використання земельних ресурсів присвячено значний загаль наукових праць. Теоретичні й практичні аспекти розвитку землекористування досліджені у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів: В.Я. Амбросова, А.Є. Данкевича, Т.Г. Маренича, В.Я. Месель-Веселяка, О.М. Онищенко, П.Т. Саблука, М.М. Федорова, Ф. Харісона, У. Петті, А. Сміта, П.Ф. Ноана та ін. Підходи до вирішення проблеми вибору форм та розмірів ефективного землекористування, визначення екологічних засад ведення сільського господарства висвітлені в наукових працях М.В. Зубця, Л.В. Бойка, І.І. Лукінова, І. В. Кошкарди, Л.Ю.Мельника та багатьох інших вчених. Питання інтенсифікації використання земельних ресурсів вивчалися у працях таких вчених, як О.В. Олійник, В.І. Перебийніс, Г.М. Підлісецький, А.Я. Радченко, І.Н. Романенко, О.О. Сторожук, В.Й. Шиян, В.С. Шибанін, І.І. Червен, С.Ю. Хамініч та ін.

Проте, недостатньо дослідженими залишаються питання системного підходу до розуміння інтенсифікації використання земельних угідь як комплексної економічної категорії, взаємозв'язку інтенсифікації з категоріями сталого землекористування, економічної ефективності використання землі, обґрунтування напрямів підвищення економічної ефективності використання земельних угідь, організаційно-економічних заходів та практичних засад підвищення ефективності інтенсифікації використання земельних угідь в сільськогосподарських підприємствах у сучасних умовах господарювання. Це зумовило необхідність проведення окремого наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота відображає результати наукових досліджень, проведених автором відповідно до плану науково-дослідних робіт Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету за темою: «Стратегічний розвиток підприємництва в аграрній сфері економіки» (№ 0111U009859), в межах якої автором досліджено теоретико-методичні засади та розроблені практичні рекомендації щодо інтенсифікації використання земельних угідь сільськогосподарських підприємств.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методичних засад та розробка рекомендацій щодо інтенсифікації використання земельних угідь сільськогосподарських підприємств. Поставлена мета зумовила необхідність розв'язання таких завдань:

- уточнити понятійний апарат проблеми дослідження, зокрема трактування сутності інтенсифікації використання земельних угідь, її взаємозв'язок з категоріями сталого землекористування, економічної ефективності використання землі;
- розробити класифікацію показників ефективності використання землі з урахуванням її використання як об'єкта господарювання й засобу виробництва;
- оцінити стан землекористування в сільськогосподарських підприємствах з урахуванням їх розмірів та екологічної безпеки;

- розробити методичний підхід до оцінки витратно-галузевого профілю землекористування сільськогосподарських підприємств та обґрунтувати заходи щодо його удосконалення;
- обґрунтувати кластерну модель інтенсифікації використання земельних угідь сільськогосподарських підприємств Дніпропетровської області;
- застосувати економіко-математичну модель землекористування сільськогосподарського підприємства з урахуванням агрономічних вимог до структури посівів та раціонів годівлі тварин;
- розробити методику оцінки ефективності землекористування і визначення параметрів безбиткового виробництва та розширеного відтворення за різних умов і показників економічної ефективності виробництва овоче-баштанних культур;
- розробити концептуальну модель стійкого землекористування сільськогосподарських підприємств на засадах системного підходу.

Об'єктом дослідження є процес інтенсифікації використання земельних угідь в сільськогосподарських підприємствах.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних і практичних аспектів інтенсифікації використання земельних угідь в сільськогосподарських підприємствах.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є системний підхід та діалектичний метод пізнання, які застосовувалися для вивчення фундаментальних положень економічної науки стосовно особливостей процесу інтенсифікації, її факторів та підвищення рівня ефективності використання земельних угідь сільськогосподарськими підприємствами. З метою аналізу кількісних та якісних показників інтенсифікації земельних угідь використаний *статистико-економічний метод*, а саме його прийоми – *групування* (для визначення ефективності аграрного виробництва за формами землекористування), *графічний* (для наочного відображення отриманих результатів), *порівняння* (для конкретизації та уточнення понятійного апарату дослідження). За допомогою

монографічного методу ідентифіковані особливості землі як виробничого ресурсу, форми землеволодіння та землекористування та їх вплив на ефективне використання земельних ресурсів. За результатами використання *абстрактно-логічного методу (прийомів індукції та дедукції, аналізу та синтезу, співставлення, програмування та прогнозування)* розроблена концептуальна модель стійкого землекористування. При обґрунтуванні ефективного землекористування сільськогосподарського підприємства з урахуванням агрономічних вимог до структури посівів та зоотехнічних норм годівлі тварин та для визначення параметрів беззбиткового виробництва за різних умов і показників економічної ефективності сільськогосподарського підприємства використаний *економіко-математичний метод (прийоми математичного програмування та сценарного підходу)*. Метод кластеризації (із застосуванням нейронних мереж) використаний для обґрунтування напрямів інтенсифікації землекористування.

Інформаційну базу дослідження склали законодавчі та нормативні акти України, дані Державної служби статистики України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Департаменту агропромислового комплексу, розвитку сільських територій та ринкового середовища Дніпропетровської обласної державної адміністрації, Головного управління статистики в Дніпропетровській області, звіти й дані Головного управління держгеокадастру у Дніпропетровській області, Дніпропетровського центру «Облдержродючість», дані науково-дослідних установ, річна звітність сільськогосподарських підприємств, а також ресурси інформаційної мережі *Internet*, результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних, методичних та практичних засад підвищення ефективності інтенсифікації використання земельних угідь в сільськогосподарських підприємствах у сучасних умовах господарювання, зокрема:

вперше:

– розроблено концептуальну модель стійкого землекористування на основі системного підходу до запровадження правових, еколого-економічних, соціальних норм, імплементації стратегій і програм забезпечення стійкого землекористування сільськогосподарських підприємств, удосконалення інститутів землеволодіння і землекористування, формування інструментів стимулювання і заходів відповідальності за стан продуктивності сільськогосподарських земель;

удосконалено:

– трактування поняття «інтенсифікації використання земельних угідь», під яким, на відміну від поширених, запропоновано розглядати систему заходів залучення інноваційних засобів праці, технологій, форм організації праці й управління, що спрямовані на зростання продуктивності земельних угідь за умов екологічно безпечного землекористування і поліпшення родючості ґрунту;

– методичний підхід до оцінки ефективності землекористування, який дозволяє визначити параметри беззбиткового виробництва та розширеного відтворення за оптимістичним і песимістичним сценарієм з урахуванням різних умов і показників економічної ефективності виробництва овоче-баштанних культур;

– класифікацію показників ефективності використання землі, яка, на відміну від існуючих, базується на факторних і результативних ознаках і враховує показники ефективності використання землі як об'єкта господарювання та засобу виробництва;

– методичний підхід до оцінки стану землекористування, який, на відміну від існуючих, базується на формуванні витратного профілю сільськогосподарського підприємства, що дозволяє визначити напрями оптимізації витрат на виробництво продукції рослинництва для підвищення рівня інтенсифікації використання земель;

дістали подальшого розвитку:

– пропозиції щодо підвищення економічної ефективності використання земельних угідь на основі оцінки раціональності сівозмін і показників обсягів виробництва та формування галузевого профілю сільськогосподарського підприємства;

– кластерні моделі землекористування сільськогосподарських підприємств, які враховують показники ефективності сільськогосподарського виробництва та екологічності землекористування й спрямовані на визначення й обґрунтування практичних рекомендацій з інтенсифікації використання земельних угідь регіону;

– модель ефективного землекористування сільськогосподарського підприємства та механізм її практичного застосування з урахуванням агрономічних вимог до оптимальної структури посівів кормових культур та зоотехнічних норм годівлі тварин з використанням методів економіко-математичного моделювання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розвитку науково-практичних засад і концептуальних підходів до розв’язання проблем, пов’язаних із раціональним використанням земельних ресурсів та поліпшенням їх якісних властивостей суб’єктами аграрного господарювання.

Одержані результати оцінки ефективності землекористування для беззбиткового виробництва овоче-баштанних культур прийняті до впровадження Державним підприємством «Дослідне господарство Дніпропетровської дослідної станції Інституту овочівництва і баштанництва НААН України» (довідка № 9 від 15.01.2016 р.). Рекомендації стосовно розробленого витратно-галузевого профілю вдосконалення землекористування сільськогосподарських виробників використані у діяльності Дослідного господарства «Поливанівка» (довідка № 15 від 22.02.2016 р.). Результати моделювання ефективного землекористування під посівами кормових культур прийняті до впровадження у ТОВ «ПП «Агробізнес» (довідка № 2 від 03.03.2016 р.). Запропонована економіко-математична модель побудови регіональних кластерів сільськогосподарських

підприємств рекомендована до використання у сільськогосподарських підприємствах області Управління агропромислового розвитку Дніпропетровської обласної державної адміністрації (довідка № 24/1/84-15 від 28.04.2016р.). Окремі положення дисертації використовуються у навчальному процесі Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету при викладанні дисциплін «Підприємництво в аграрних формуваннях», «Організація виробництва», «Організація аграрного бізнесу» (довідка № 44-11-646 від 23.05.2016 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою, в якій обґрунтовано напрями інтенсифікації землекористування і збереження родючості ґрунтів в сільськогосподарських підприємствах. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, що є результатом особистого дослідження автора.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертації доповідались на таких науково-практичних конференціях:

- міжнародних: «Трансформаційні процеси в економіці держави та регіонів» (м. Запоріжжя, 2012 р.); «Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки: проблеми, пріоритети, перспективи» (м. Дніпропетровськ, 2013 р.); «Розвиток форм та методів сучасного менеджменту в умовах глобалізації» (м. Дніпропетровськ, 2014 р.); «Структурні трансформації національних економік в глобальному вимірі» (м. Миколаїв, 2015 р.); «Сучасна трансформація економіки та менеджменту в епоху глобалізації» (Литва, м. Клайпеда, 2016 р.); «Інноваційний потенціал соціально-економічних систем: виклики глобального світу» (Португалія, м. Лісабон, 2016 р.):

- всеукраїнських: «Аграрна наука XXI століття: реалії та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 2013-2015 рр.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 19 наукових праць загальним обсягом 8,15 друк. арк., із них 9 статей – у фахових виданнях

України, 1 стаття в зарубіжному журналі, та 7 робіт у матеріалах і збірниках тез конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (185 найменувань), додатків. Основний зміст дисертації викладено на 173 сторінках комп'ютерного тексту. Робота містить 19 таблиць, 51 рисунок, 10 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТА ВІДТВОРЕННЯ ЇХ РОДЮЧОСТІ

1.1. Економічний зміст інтенсифікації та її особливості в сільськогосподарському виробництві

Процес інтенсифікації використання земельних угідь спрямований на отримання позитивного ефекту від впливу на агроекологічну систему, що забезпечує зростання економічної ефективності використання земель. Разом із тим, інтенсифікація без науковообгрунтованого підходу може привести й до негативного ефекту внаслідок надмірного антропогенного навантаження на земельні площі: неврахування екологічної складової при інтенсивному використанні земельних угідь, вирощування та збільшення площ експортнопривабливих сільськогосподарських культур без врахування сівозмін, погіршення кругообігу та незбалансованого внесення органічної речовини, зменшення частки гумусу тощо.

Одним із перших системний погляд на процес інтенсифікації запропонував К. Маркс, який розглядав інтенсифікацію з позицій «концентрації капіталу на одній і тій же земельній ділянці» на противагу його розподілу між різними земельними площами та зробив висновок стосовно того, що розширене відтворення відбувається інтенсивно, за умов, якщо використовуються більш ефективні засоби виробництва [104, с.193; 105, с.209].

В подальших дослідженнях науковці в переважній більшості дотримувались трактування інтенсифікації, наданого К. Марксом і розглядали її як «процес розвитку суспільного виробництва, заснований на застосуванні більш ефективних засобів виробництва і більш досконаlih форм організації праці і технологічних процесів» [151, с.38].

Термін «інтенсифікація» (з латинської «intension» - посилення, напруження; facio – робити, роблю) передбачає зростання напруженості, продуктивності чи дієвості. Подібна напруженість процесу відбивається у мірі віддачі з кожного фактору, який використовується [12] або забезпечує зростання інтенсивності виробництва за допомогою повнішого використання кожної одиниці ресурсів, збільшення продуктивності праці і віддачі основного капіталу [147].

Категорію «інтенсифікація» тривалий час розглядали в наукових дослідженнях з позицій теорії відтворення (як статичну якісну складову відтворення або динамічну характеристику якісного покращення виробничих сил і відносин). Деякі автори аргументують існування «витратної» й «результативної» концепцій інтенсифікації [1; 43] і визначають даний процес через концентрацію капіталу для збільшення обсягів випуску або отримання вищих результативних показників виробничого процесу. Вважаємо, що обидва підходи не відображають в повній мірі зміст категорії, адже в першому випадку не враховується можливість збільшення випуску за допомогою інших факторів (зокрема, екстенсивних), а в другому – недостатньо враховується витратна складова й роль капіталу в зростанні обсягів виробництва.

У середині минулого століття поширеним став напрям досліджень, в яких інтенсифікацію тісно пов'язували (або ототожнювали) із зростанням технічного рівня виробничого процесу й НТП, що є не повним відображенням змісту поняття. В даному контексті в науковій літературі сформувались різні точки зору на проблему співвідношення ефективності і інтенсифікації. Їх узагальнення дозволяє виділити чотири групи:

1. Інтенсифікація як процес, що є основою підвищення ефективності [36, с.37; 49, с.131; 57, с.326].
2. Інтенсифікація як явище, в основі якого лежить підвищення ефективності [38; 68; 163].
3. Інтенсифікація як фактор і причина ефективності виробництва [66, с.36; 123, с.308].

4. Інтенсифікація як явище, економічний зміст якого (так само як і ефективності) може бути зведене до економії часу [23].

Економічною основою категорій інтенсифікації та ефективності є взаємозв'язок витрат і результатів. Якщо інтенсифікація сприяє досягненню більшої ефективності, то першій відводиться роль причини, фактора, а другій – результату, наслідку. Таким чином, між розглянутими поняттями існує причинно-наслідковий зв'язок. Співвідношення між інтенсивністю і ефективністю виробництва полягає й в тому, що в підвищенні ефективності проявляється вплив на виробництво шляхом його інтенсифікації. Остання відбиває процес посилення використання факторів інтенсивного зростання, ефективних методів господарювання. Відтак, інтенсифікація є цілеспрямованим процесом розвитку виробництва, а економічна ефективність – співвідношенням між отриманими в виробництві результатами і витратами праці та засобів виробництва, тобто підсумковий якісний показник розвитку економіки.

Інтенсифікація обумовлює єдність витрат і результатів виробництва. Ці дві нерозривні сторони інтенсифікації в теорії і на практиці часто розглядаються ізольовано, що веде до дискусійного тлумачення самого процесу. Існує різне поєднання як витрат і результатів, так і елементів самих витрат. Так, економія живої праці часто вимагає збільшення витрат засобів виробництва. Економія предметів праці (як природних, так і створених людиною), часто вимагає витрачання засобів праці, а іноді, і робочої сили. Продуктивність живої праці при цьому, як правило, зростає.

Інтенсифікацію не можна зводити до ефективності, оскільки ефект може бути отриманий і при екстенсивному відтворенні. Тому ефективність не слід вважати єдиною формою прояву інтенсифікації. Так, якщо підвищення ефективності було досягнуто тільки на основі розширення масштабів виробництва, в результаті концентрації виробництва на старій технічній основі, його не можна вважати мірилом інтенсифікації. Інша справа, якщо зростання ефективності відбулось внаслідок застосування нової техніки й

технології і (або) підвищення кваліфікації працівників. В даному випадку ефективність є проявом інтенсифікації. У зв'язку з тим, що інтенсивне виробництво розвивається на новій науково-технічній і соціально-економічній основі, воно є більш ефективним. Наряду з кращим використанням наявних продуктивних сил, інтенсифікація являє собою якісне їх вдосконалення на основі науково-технічного прогресу, в тому числі і шляхом інвестування в створення якісно нових, більш ефективних засобів виробництва, а також підвищення кваліфікації працівників. На практиці інтенсивний і екстенсивний типи відтворення пов'язані між собою. Тому не можна стверджувати, що інтенсифікація не супроводжується розвитком виробництва на вже досягнутій технічній основі. Разом з тим, навіть при визначальному розвитку продуктивних сил, коли інтенсифікація є панівним типом відтворення, екстенсивний тип також присутній.

Співвідношення витрат і результатів є основою визначення ефективності інтенсифікації. Необхідно розрізнити інтенсифікацію як процес від досягнутого рівня інтенсивності і її ефективність. Коли мова йде про рівень інтенсивності, в тому числі шляхом порівняння з передовим досвідом або нормативами, то він характеризує стан основних елементів виробництва, швидкість протікання виробничих процесів, їх насиченість ефективними засобами виробництва і кваліфікованою робочою силою, витрати ресурсів на одиницю виробленої продукції і т. ін. Ефективність інтенсифікації характеризує ступінь їх використання і отриманий результат.

На підставі зазначеного, можна стверджувати, що інтенсифікація спрямована на збільшення приросту кінцевого для даної економічної системи результату, отриманого за рахунок раціонального використання ресурсів на основі досягнень науково-технічного прогресу і вдосконалення організації виробництва, застосування економічних методів управління виробництвом і стимулювання праці.

Сучасні погляди на трактування категорії «інтенсифікація» в переважній більшості виходять з того, що це комплексний процес, який поєднує заходи й

елементи науково-технічного прогресу, концентрацію, спеціалізацію, вдосконалення методів управління. На підтвердження даного твердження науковці визначають інтенсифікацію як багатофакторний процес, що обумовлюється застосуванням екологічно безпечних й ефективних технологій та засобів виробництва, які стали результатом інновацій, НТП та досконаліших форм організації праці й управління в умовах ринку[38] або трактують її як процес використання більш ефективних виробничих засобів і технологій на основі досягнень НТП, більш досконалих форм організації праці й управління, спрямованих на безперервне зростання виробництва і його ефективність чи розглядають даний процес як більш повне використання факторів, досконаліших технологій і зменшення частки кількісного залучення факторів [160]. В даному контексті показовим видається й твердження про те, що «інтенсифікувати виробництво – це забезпечити більш напружений і посилений як виробничий процес в цілому, так й окремих його складових» [1].

Базуючись на загальних закономірностях процесу соціально-економічного розвитку, інтенсифікація в сільському господарстві має свою специфіку. Її послідовне здійснення зачіпає важливі аспекти аграрної теорії, перш за все пов'язані з законом спадної родючості ґрунту, теорією і умовами утворення диференціальної земельної ренти. Спираючись на досягнення науково-технічного прогресу, системні техніко-технологічні перетворення, така інтенсифікація передбачає комплекс заходів щодо забезпечення екологічної стійкості, раціоналізації природокористування. Що стосується інтенсифікації сільського господарства, то в енциклопедії під редакцією А. М. Румянцева її сутність визначалася вже як «процес зростання виробництва продукції за рахунок додаткових, послідовно здійснюваних витрат живої і матеріалізованої праці (в інших джерелах - праці і капіталу) на одиницю земельної площі» [151, с.38].

Вважаємо, що зводити сутність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва до «концентрації» або «послідовних» витрат капіталу на тій же

земельній площі, щонайменше, некоректно. Не можна специфічні особливості цього процесу в сільському господарстві, пов'язані з подальшими (додатковими) вкладеннями на тій же земельній площі, розглядати як його економічну сутність. Вкладення капіталу (як додаткові, так і загальні) – це матеріальна основа, важливий, але лише один з факторів інтенсифікації. Домінуючими факторами виступають якісні науково-технічні і соціально-економічні перетворення – «підвищення напруженості», отже, ефективності конкретних речових елементів цього капіталу, конкретних видів і всієї сукупності виробничих ресурсів [13, с.19]. Інша справа, що зростання економічної родючості ґрунту – як узагальнююче вираження результативності цієї напруженості – припускає певний об'єктивно обумовлений рівень матеріально-технічного, ресурсного забезпечення в розрахунку на 1 га земельної площі або голову худоби. Підвищення його до необхідного оптимуму (враховуючи зниження за його межами ефективності додаткових вкладень) стає найважливішою умовою реалізації всієї стратегії розвитку сільського господарства на основі інтенсивних чинників економічного зростання [64, с.6].

З середини минулого століття головним напрямом, який мав би забезпечити піднесення сільського господарства було визнано інтенсифікацію. Остання передбачала розвиток продуктивних сил за такими напрямками, як комплексна механізація сільського господарства, масштабна хімізація та меліорація за умов поглиблення спеціалізації господарств, зростання матеріальної зацікавленості агровиробників, впровадження інновацій [132, с.314]. Зазначений комплекс заходів мав би сприяти і підвищенню родючості земельних угідь, в першу чергу, за допомогою добрив (мінеральних та органічних). В Радянському Союзі на хімізацію, гідротехнічну меліорацію земель були спрямовані значні кошти. В той же час, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва очікуваного ефекту не принесла. Так, за розрахунками експертів темпи зростання основних виробничих фондів у 1989 р. склали порівняно з 1980 р. 144%,

фондоозброєність праці — 193%, а темпи зростання обсягів продукції сільського господарства — тільки 122% [128, с. 326]. Адміністративно-командна економіка стала несприйнятливою до проведення інтенсифікації, реалізації досягнень науки і техніки.

Створення в пореформений час нової організаційно-правової структури сільськогосподарського виробництва і поява нових структур у ринковий період призвели до повільного зростання обсягів виробництва, але його дореформеного рівня так і не було досягнуто аж до 2010 р., окрім експортних культур – зернових і соняшнику. Гостро постала й проблема збереження ґрунту, підвищення чи хоча б відтворення родючості. Закріпилась тенденція до зниження якісного стану ґрунту, її підсилюють висока розораність, від’ємний баланс гумусу і поживної речовини, низький обсяг внесених органічних (через занепад тваринництва) і мінеральних добрив (внаслідок високої вартості і низької купівельної спроможності аграріїв). Зменшились обсяги гідротехнічної меліорації, меліоративні системи застаріли [55, с. 37]. Експерти НААН України встановили, що частка земель в країні з надмірним та достатнім зволоженням, в порівнянні із 1990 р. зменшилась майже на 16%, а частка територій з дефіцитом зволоження зросла на 13% [18, с. 6]. У період 2006-2013 рр. екологічну стабільність землекористування експерти визначили як «стабільно нестійку», закріпилась тенденція до погіршення якісного складу ґрунтів, зросла площа орних еродованих земель майже на 50% [130]. Наявні проблеми знову привернули увагу до перспектив нових інтенсивних ресурсощадних технологій, запровадження агроінновацій, поширення органічного землеробства, модернізаційних змін в аграрній сфері, що не тільки забезпечили б мінімізацію витрат і зростання випуску, але й зниження «антропогенного навантаження на довкілля» [179, с. 8]. В даному аспекті агроновації й модернізаційні перетворення мають виступити основою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Земля є головною продуктивною силою, без залучення якої неможливе сільськогосподарське виробництво. Вона виступає предметом праці та формує

умови для вирощування сільськогосподарських культур.

А. Маршалл під землею визнавав «речі й сили, які природа безоплатно надає в допомогу людині – у вигляді землі, води, повітря, світла та тепла» [106, с. 208]. Один із родоначальників формування політекономії У. Петті, ще у XVII ст. зазначав, що «родичами» багатства є праця – «батько», і земля (природа) – «мати». Землю як виробничий ресурс не можна беззастережно зарахувати ні до засобів праці, ні до предметів праці. У землеробстві вона водночас є й найвагомішим засобом при виробництві, і предметом праці і просторовою базою розміщення виробництва.

В науковій економічній літературі дискусійним було і залишається питання щодо вартості землі. Прихильники трудової теорії вартості кількісно визначали вартість взагалі як кількість суспільно необхідного часу, що витрачений на виготовлення певного товару. Зрозуміло, що благам, які не є результатом людської праці, хоча і дуже важливі для життя людини (наприклад повітря) – вартість не притаманна. Саме тому земля як природній дар, тобто необроблена земельна ділянка, в яку ще не вкладено людську працю і капітал, вартості не має. Сьогодні більшість науковців аграрників використовують термін «вартість землі». Водночас загальноновизнаною є теза про те, що будь-яка земельна ділянка, яка є об'єктом власності (якщо на ринку на неї є попит) має ринкову ціну за якою продається й купується. Така ціна не є проявом вартості на ринку, як інших товарів, що є результатом людської праці. Для них вартість – основа ціни, базис на якому формуються ціни на ринку. Тобто ціни визначаються вартістю і слідує за нею. Зміна цін підпорядкована закону вартості. Водночас представники трудової теорії вартості не заперечували залежність ціни від інших факторів, співвідношення попиту та пропозиції зокрема.

Ціна землі є капіталізованою (перетвореною на грошовий капітал) рентою. Вона прямо пропорційна величині земельної ренти і обернено пропорційна нормі банківського відсотка. Безперечно, це теоретичне визначення ціни землі. На практиці остання залежить від дії багатьох

чинників, які у кінцевому підсумку впливають на співвідношення попиту і пропозиції на дану земельну ділянку.

З позицій трудової теорії вартості необроблена земля вартості не має, хоча має ціну. Інакше кажучи, в планетарному масштабі земля не є результатом людської праці, подібно сонцю і повітрю. Але використання конкретної земельної ділянки як виробничого ресурсу, як правило, потребує витрат живої й уречевленої праці. І з цих позицій земля – економічний ресурс, тобто результат людської праці, який має вартість.

Потребує уточнення, на наш погляд, і положення про те, що «земля належить до категорії невідновних природних ресурсів...» [95, с. 5]. Економічна наука, як відомо, здійснює поділ ресурсів на відновлювані і не відновлювані. Останні – це корисні копалини, що використовуються як предмети праці і в подальшому слугують сировиною. Їхня вичерпність сумнівів не викликає. До відновлюваних благ відносяться ті з них, які створюються і відновлюються природою: ґрунт, вода, повітря, тваринний і рослинний світ (фауна і флора) і сама людина. Але за певних умов вони можуть втратити стан відновлюваних. З огляду на викладене вище, можна стверджувати, що Земля в планетарному масштабі, і сільськогосподарські угіддя зокрема, просторово обмежені. Але кожен земельну ділянку можна використовувати необмежено тривалий час. І в цьому контексті вона відновлювальний природний ресурс, хоча тут має місце просте відтворення.

Відносно ґрунтового покриву земельної ділянки, то тут можливе не тільки відновлення й збереження природної його родючості, але й підвищення (поліпшення) – штучна (економічна) родючість. Усі уречевлені засоби праці, як відомо, в процесі їхнього використання зношуються і впродовж часу стають непридатними виконувати свої функції. Їх замінюють новими. Тут не існує проблеми відновлення, а тим більше підвищення якості уже функціонуючих засобів праці. Інша справа – земельні ресурси. В процесі їхнього використання вони також «зношуються», тобто знижується родючість ґрунту. Особливістю використання землі у рослинництві є й та обставина, що тільки тут природнім

шляхом створюється додаткова продукція. Так, будь-яке посіяне зернятко «примножується» у декілька разів. Образно кажучи, тут поряд з людиною «працює» й природа. У цьому зв'язку відомий фізіократ Ф. Кене метафорично порівнював промислового працівника із кухарем. Він може зварити горох, але не в змозі збільшити число горошин у страві [78, с. 192-193]. До промисловості можна безперечно віднести слова А. Маршалла про те, що людина тут не створює матеріальні блага і предмети як такі. Вона фактично продукує лише корисності, змінюючи форму або структуру матерії з метою найкращого пристосування її для задоволення потреб [106, с. 414].

Отже, землеробство – це не просто процес взаємодії людини з природою, а тісне їхнє переплетення, поєднання, оскільки використання землі у значній (якщо не вирішальній) мірі є природнім процесом. Він тісно пов'язаний з біологічними процесами, які підпорядковані біологічним законам. У широкому контексті землеробство охоплює техніко-технологічний, агробіологічний, екологічний аспекти.

Відтак, у сільському господарстві земля виступає одночасно в якості предмета і засобу праці. Використання землі як предмета праці передбачає уречевлення живої праці, процес нагромадження (капіталізації) витрат. Земля має ряд особливостей, які відрізняють її від інших засобів виробництва. Особливості землі як засобу виробництва пропонуємо розділити на дві групи, тобто особливості, які відносяться до землі як до просторового базису (земельної ділянки) і особливості, які відносяться до верхнього родючого шару (грунту) (рис. 1.1). Вивчаючи групування особливостей землі як засобу виробництва, приходимо до висновку, що засобом виробництва є не земельна ділянка (як просторовий базис), а ґрунт. Точніше не сам ґрунт, а його найважливіша властивість – родючість. Ґрунтову родючість, на наш погляд, необхідно розглядати як особливе біоенергетичне явище природи, як об'єктивно існуючу якісну категорію матерії.

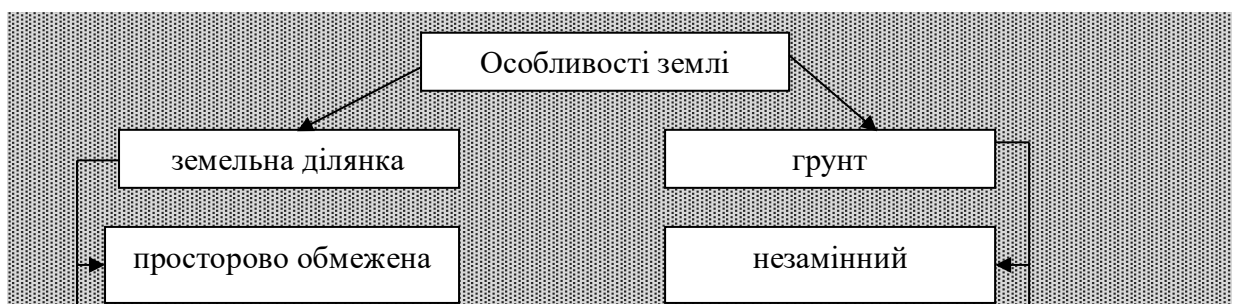

Рис.1.1. Особливості землі як засобу виробництва

Джерело: власна розробка.

Результат взаємодії і використання в процесі сільськогосподарського виробництва фізико-хімічних і біологічних властивостей ґрунту в певних кліматичних умовах, а також штучної родючості, створеної працею людини, при певному рівні продуктивних сил і виробничих відносин, виступає як економічна чи ефективна родючість ґрунту. Економічна родючість, на відміну від ефективної втілює вплив соціально-економічних умов.

Основна проблема в сільському господарстві більшості країн світу і нашої країни - падіння природної родючості ґрунтів. Необхідна мінімізація негативних екологічних наслідків прийнятих сьогодні економічних рішень. Проблема компромісу між поточним і майбутнім споживанням родючості повинна стати основною при розробці стратегії землекористування. Необхідний перехід до сталого розвитку аграрного сектора. Найважливіший напрямок у вирішенні завдання сталого розвитку сільського господарства і всього АПК - забезпечення простого і розширеного відтворення родючості ґрунтів (рис. 1. 2).

Рис.1.2. Типи відтворення родючості

Джерело: власна розробка.

Тип відтворення природної родючості визначає і еколого-економічний тип розвитку сільського господарства, ступінь його стійкості. Техногенний тип економічного розвитку базується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерними рисами техногенного типу розвитку є швидке і виснажуюче використання невідновлюваних видів природних ресурсів і надексплуатація відновлюваних ресурсів (грунт, ліси та ін.) зі швидкістю, що перевищує можливості їх відтворення і відновлення. При цьому наноситься значний економічний збиток, що є вартісною оцінкою деградації природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища в результаті людської діяльності.

Просте і розширене відтворення родючості ґрунтів характеризують стійкий тип економічного розвитку. Усунення негативних явищ, що виникли в результаті використання землі, повернення ґрунтової родючості до вихідного стану означає просте відтворення родючості. Під простим відтворенням розуміють сукупність природних процесів або систему заходів для підтримки ефективної родючості на рівні, що наближається до потенційного. У землеробстві відтворення родючості здійснюється речовим (надає найсильніший і багатоаспектний вплив) і технологічним (не в стані компенсувати матеріальний) шляхами. Ефект технологічного шляху

короткостроковий і заснований на форсуванні використання речових ресурсів ґрунту. Ґрунтову родючість відносять до важковідновлюваних природних ресурсів.

Всі фактори підвищення економічної родючості можна об'єднати в наступні групи: біологічні, технологічні, технічні, організаційно-економічні, соціально-економічні (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Фактори підвищення економічної родючості ґрунту

Фактори	система заходів
Біологічні	Наукові методи й досягнуті на їх підставі результати зміни живої природи
Технологічні (періодичні й щорічні)	<i>Меліорації</i> : гідротехнічні, агротехнічні, хімічні. <i>Удосконалення агротехнічного обробітку</i> ґрунту, вирощування й збирання сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень, підвищення продуктивності пасовищ і сіножатей, боротьба з втратами продукції, підвищення її якості; <i>впровадження досягнень агрохімії</i> і способів використання добрив; <i>застосування агротехнічних, біологічних, хімічних та інших засобів захисту</i> с.-г. культур; <i>боротьба з ерозією ґрунтів</i> , охорона й поліпшення землі; <i>впровадження нових сортів</i> й удосконалення насінництва; скорочення часу виробництва та інші заходи з підвищення виходу продукції з одиниці площі
Технічні	Сукупність знарядь праці, які використовуються в процесі створення с.-г. продукції для реалізації найбільш прогресивних методів, прийомів, технологій виробництва. Індустріалізація й електрифікація с.-г. виробництва
Організаційно-економічні	Спеціалізація й концентрація с.-г. виробництва, міжгосподарське кооперування і агропромислова інтеграція, організація праці, планування використання земель, організація території
Соціально-економічні	Культурно-технічний рівень працівників, умови матеріального й морального заохочення, форми культурно-побутового заохочення і т.і.

Джерело: власна розробка.

Дія зазначених факторів обумовлена і безпосередньо пов'язана з кількістю і якістю живої і уречевленої праці, втіленої в засобах виробництва. Кожна група чинників підвищення економічної родючості включає в себе систему заходів, що забезпечують вдосконалення методів обробітку ґрунту і впливу на рослини і засоби виробництва. Їх здійснення повинно переломлюватися через призму науково-технічного прогресу в землеробстві та інших галузях і відображатися в збільшенні виходу продукції з одиниці площі сільськогосподарських угідь. Рівень економічної родючості в значній

мірі визначається культурою землеробства, організацією і територією, ступенем використання трудових ресурсів, матеріальною зацікавленістю працівників у поліпшенні використання землі, їх кваліфікацією, соціально-економічними факторами. Фактори підвищення економічної родючості землі діють не стихійно, а з певною закономірністю. Так, погіршення якості обробітку ґрунту знижує врожайність, застосування більш досконалої системи машин скорочує втрати продукції і т. ін. Від раціональності практичного застосування комплексу чинників, що забезпечують підвищення економічної родючості землі, залежить ефективність її використання.

В даному контексті традиційні підходи до розвитку сільського господарства країни, що завжди визначалися різними державними програмами і ставили за мету вирішення соціально-економічних проблем та збільшення виробництва певної сільськогосподарської продукції втрачають свою актуальність. Заходи, що виходили з програмно-цільового підходу тільки в загальному вигляді передбачали підвищення родючості ґрунтів і інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Причому під терміном «родючість ґрунтів» розумілася тільки здатність ґрунтів забезпечити отримання високих врожаїв, екологічні проблеми в програмі практично не визначались. Проблеми та шляхи протидії незадовільному стану сільськогосподарських угідь і сільськогосподарського виробництва в цих програмах не розглядалися, тому склад робіт був набором заходів, які хоча і доповнювали один одного, але не являли собою єдиного комплексу і не вирішували проблеми поліпшення екологічних функцій ґрунтів і стану агроландшафтів. Однак навіть ці некомплексні програми виконувались тільки частково. Реалізація програми, спрямованої на вирішення економічних проблем, не завжди забезпечує запобігання погіршенню екологічних властивостей ґрунтів в цілому.

Відтак реалізація інтенсивного типу розвитку в умовах сьогодення нерозривно пов'язана із забезпеченням його екологічності. Даному процесу сприятиме: розширене відтворення ґрунтової родючості, яке спрямоване на

збереження і підвищення вмісту гумусу; пріоритетність у виробництві екологічно чистих видів продукції, контроль мінімального рівня її забрудненості; дотримання прийнятих норм транспортування, зберігання та використання засобів захисту рослин, стимуляторів росту, мінеральних добрив і не допущення забруднення навколишнього природного середовища та харчових продуктів; дотримання норм екологічної безпеки і забезпечення відтворення води і повітря; переважне застосування природних засобів протидії шкідникам та хворобам сільськогосподарських культур й тварин; дотримання екологічних вимог в розміщенні меліоративних систем.

Виходячи з наведеного вище, під «інтенсифікацією використання земельних угідь», пропонуємо розглядати систему заходів з залучення інноваційних засобів праці, технологій, форм організації праці й управління, що спрямовані на зростання продуктивності земельних угідь за умов екологічно небезпечного землекористування і розширеного відтворення ґрунтової родючості.

В сучасних умовах необхідні якісно інші підходи, екологічна інтенсифікація землеробства на основі високого рівня агрокультури, здійснення простого і розширеного відтворення родючості ґрунтів на базі освоєння оптимальних сівозмін, застосування чистих парів, екологічно сумісних засобів виробництва, раціонального використання добрив і т.ін. В нові підходи до розуміння інтенсифікації має бути закладена ключова роль екологічно небезпечного землекористування, коли зростання продуктивності земельних угідь, як наслідок інтенсифікації землекористування, що негативно впливає на довкілля, – одночасно передбачає заходи із зменшення негативного впливу на земельні ресурси через дотримання умов екологічної безпеки та існуючих обмежень техногенезу.

1.2. Основні форми землеволодіння та землекористування в контексті їх впливу на інтенсивне й раціональне використання земельних угідь агровиробниками

Ефективність використання землі обумовлена наявною системою земельних відносин, які є головною умовою в організації землекористування. Вихідною умовою дослідження використання земельних угідь є визначення сутності відповідного категоріального апарату. Будь-яка наука, або її складові (крім узагальнених понять) розробляють та використовують притаманний їм понятійний апарат. Кожне поняття в найбільш узагальненому вигляді коротко відображає сутність певного економічного явища чи процесу або їхні окремі елементи. Виходячи із цього усі поняття, що так чи інакше характеризують систему земельних відносин, використання земель сільськогосподарського призначення зокрема, є економічними категоріями. Останні – це логічні поняття, абстракції, теоретичні вирази реально існуючих економічних явищ та процесів, об'єктом яких є земля як виробничий ресурс. Усі ці категорії об'єктивні у тому аспекті, що відбивають реально існуючі, найбільш загальні й істотні ознаки, притаманні тим чим іншим аспектам земельних відносин. Водночас з точки зору того факту, що вони є результатом логічного мислення людини, ці категорії суб'єктивні. Саме це призводить до різного тлумачення науковцями змісту одних і тих категорій земельних відносин.

Економічний контекст землеробства охоплює систему економічних відносин. Їхня найважливіша складова – земельні відносини. Земельні відносини – багатомірна категорія, яка виходить за межі аграрних відносин. Важливою їх складовою є землекористування, тобто використання земельної ділянки як засобу й предмета праці, просторової бази для розміщення виробництва.

У науковій літературі сутність земельних відносин визначається більш-менш однозначно. Разом з тим економічна складова останніх, як правило, ототожнюється із правовим їхнім аспектом. «Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею» [6, с. 14]. Таке визначення повністю співпадає із положенням Земельного

кодексу України: земельні відносини – це «...суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею» [71, с. 3].

У зв'язку з цим наголосимо, що в радянські часи велася гостра дискусія з питання чи є власність економічною, чи правовою (юридичною) категорією. На наш погляд, така постановка питання не є в повній мірі науковою. Напевне, слід погодитися з тією точкою зору, згідно з якою більшість економічних явищ у цивілізованій ринковій економіці набувають і правової форми. У правовому контексті власність закріплює реально існуючі економічні відносини, тобто належність об'єкта власності конкретному суб'єкту (фізичній чи юридичній особі). У широкому розумінні право власності – це сукупність владних прав (правомочностей), якими правові установи наділяють суб'єкта власності щодо його об'єкта. «Як юридична категорія право власності являє собою правовий вузол, який поділяється на окремі складові: право володіння, право користування і право розпорядження. Від повноти цих прав у конкретного суб'єкта безпосередньо залежить його ставлення до власності і (як наслідок) ефективність використання власності, її віддача» [21, с. 78].

Набір правомочностей формувався історично з найдавніших часів. Так, у сучасному англо-американському праві прийнято виділяти до 12 правомочностей власника. В Україні в юридичному аспекті виділяється тріада правомочностей: право на володіння речами; право на користування ними; право розпорядження речами.